

Јелена Вукчевић*

Музејска збирка, Народни универзитет, Трстеник

Др Небојша Стамболија**

научни сарадник

Институт за савремену историју Београд

ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ВРАЊСКОМ ОКРУГУ

Апстракт: Тема овог рада је анализа људских жртава за време Другог светског рата у Врањском округу. Непосредно након завршетка Другог светског рата, Врањски округ су сачињавали Босиљградски, Масурички, Пчињски, Пољанички, Прешевски и Врањски срез, као и град Врање. Коришћени су подаци Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из 1945. и 1946. године, и Пописа жртава рата, спроведеног 1964. године. Након уводног дела рада, у коме се дефинише географски простор који се анализира, дат је кратак преглед историјата Државне комисије. У главном делу рада статистички се анализирају жртве у Врањском округу на основу података Државне комисије. На крају су резултати упоређени са резултатима Пописа жртава рата. У раду је коришћена изворна и објављена грађа, првенствено из Архива Југославије и Музеја жртава геноцида, као и одговарајућа периодика и литература.

Кључне речи: Други светски рат, злочини, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, окупирана Србија, Врањски округ.

*

Врањски округ

Након ослобођења Србије, крајем 1944. године, одлуком Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, успостављена је нова административно-територијална подела која је била директни наставак територијалне поделе засноване на мрежи народноослободилачких одбора (сеоски, општински, градски, срески и окружни). Оваква, готово идентична територијална подела, озаконена је првим послератним Законом о административној подели, који је донет 1. септембра 1945. Србија је била сачињена од 16 округа (Београдски,

* jelenavukcevic@yahoo.com

** nstambolija@yahoo.com

Ваљевски, Врањски, Крагујевачки, Крушевачки, Лесковачки, Моравски, Новопазарски, Нишки, Пиротски, Подрински, Пожаревачки, Тимочки, Топлички, Ужички и Чачански), подручја града Београда, Аутономне покрајине Војводине и Аутономне Косовско-Метохијске области. Врањски округ су сачињавали Босиљградски, Масурички (Сурдулица), Пчињски (Трговиште), Пољанички (Владичин Хан), Прешевски и Врањски срез, као и град Врање. Целокупна територија која је после рата организована у Врањски округ, за време рата је била анектирана од стране Бугарске и већином укључена у Скопску област, само је Босиљградски срез био у оквиру Софијске области. Врањски округ се на северу граничио са Лесковачким, на западу са Аутономном Косовско-Метохијском облашћу, на истоку га је ограничавала државна граница са Бугарском, а на југу републичка са Македонијом.¹

Карта бр. 1: Административна подела Врањског округа 1944–1947. године

¹Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године, Београд, 1955, 55–57; Управна подела Демократ. Федерат. Југославије (без присаједињених крајева), Свеска 2, Београд, 1945, 9–13; Борис С. Томанић, Југославија и Бугарска 1941–1945. Између сукоба и савеза, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2022.

**Државна комисија за истраживање злочина окупатора
и њихових помагача**

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача основана је у Јајцу 29. новембра 1943. године на Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ). Од оснивања, председник је био професор Универзитета у Београду др Душан Недељковић.²

Одлуком о оснивању, новој установи стављено је у задатак утврђивање одговорности и проналажење и привођење свих лица одговорних за ратне злочине у Југославији које су починили или и даље чине. Комисија је била орган Председништва Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), касније Председништва Владе ФНРЈ – они су именовали чланове и прописали правилник о њеном раду. И поред широких овлашћења, Комисија се задржала само на прикупљању грађе и није никога могла да оптужује и кажњава, што је остала функција војних и цивилних судова. Указом Председништва ФНРЈ од 14. априла 1948. Комисија је укинута, а њен рад требало је да доврши Јавно тужилаштво, док је архива предата Врховном суду ФНРЈ. Поред Државне комисије као централног органа, постојало је још шест земаљских комисија у свакој републици; покрајинска за АП Војводину; обласне на Косову и Метохији, и Истри; 65 окружних, 299 среских и 1.210 општинских.³

Државна комисија и њој подређене земаљске, покрајинске, обласне и општинске комисије, прикупиле су преко 900.000 пријава о ратним злочинима и злочинцима које су поднесене од стране преживелих жртава, породица страдалих или других грађана. За велики број пријава вршена су и проверавања веродостојности. Грађу Комисије чини и око 550.000 саслушања сведока, велики број саслушања и самих криваца, записника о ископавању гробница, архивске грађе непријатељских јединица и сл. У току свог рада Државна и њој подређене комисије донеле су и око 120.000 одлука којима је око 65.000 људи означено за „ратне злочинце, издајнике и народне непријатеље“. За веће масовне злочине рађени су посебни елаборати и тематски реферати.⁴

² Више о настанку, структури и раду Комисије видети у објављеном извештају њеног председника, проф. др Душана Недељковића у: *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, приређивачи Momčilo Zečević, Jovan Popović, Beograd, 1996, 17–69.

³ Алберт Вајс, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1961, Београд, 1961, 388–391.

⁴ Небојша Стамболија, Борис Томанић, „Квантификација злочина припадника Српске државне страже према подацима Државне комисије за утврђивање злочина

Крајем јуна 1945. Министарство иностраних послова послало је молбу Државној комисији за израду статистичко-табеларног реферата који је требало да послужи југословенској делегацији на конференцији мира. Овим је рефератом требало утврдити „колико је жртава претрпео наш народ у овоме рату било услед директних злочина самог окупатора било услед његових индиректних злочина преко издајника“.⁵

На допис који је од стране Државне комисије послат земаљским, покрајинској и обласним комисијама (8. јула 1945) требало је одговорити за месец дана и на послатим формуларима класификовати податке о жртвама, врстама злочина и злочинцима. Послата су четири формулара, у зависности од типа злочина:

I – лишење живота (бомбардовањем цивилног становништва; стрељањем; вешањем; клањем; мрцварењем – пребијањем; касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем; смрт у логорима);

II – повреде тела (сакаћење; рањавање; мучење – злостављање, којим су нанете тешке повреде или здравље тешко нарушено; туча – лака и тешка телесна повреда; силовање);

III – повреде личне слободе (хапшење; интернирање у земљи; одвођење на принудни рад; принудно пресељење; одвођење у логоре ван земље);

IV – повреде имовине (спаљене или разорене куће и друге зграде; пљачка стоке и хране; пљачка фабрика и радњи; намештаја; пљачка одела).⁶

Свака од табела, осим табеле број IV (повреде имовине), је имала поткатеорије у односу на старост, односно пол жртве („људи“, „жене“, „старци“, „деца“). Сви злочини су такође били разврстани по починиоцима. Постојале су следеће категорије: „Немци у земљи“, „Немци у логорима ван Југославије“, „Мађари“, „Италијани“, „Албанци“, „Бугари“, „усташе“, „Д. М.“ (припадници Југословенске војске у отаџбини); „љотићевци“ (припадници Српског добровољачког корпуса); „рупниковци“ (из колаборационистичких формација генерала Лава Рупника у Словенији). Касније је у табеле, које су се односиле на територију Србије, руком дописивано „СДС“ или „недићевци“ и „четници К.(осте) П.(ећанца)“. На већини табела навођене су и „Муслиманска милиција“ и „Специјална полиција“. Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача је на поменути допис одговорила 29. октобра 1945. године.⁷

окупатора и њихових помагача“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 12/1, Београд, 2020, 150–151.

⁵ Архив Југославије (АЈ), Фонд 110, *Државна комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, Фасцикла 49, Документ бр. 1.

⁶ АЈ, 110–49–10.

⁷ АЈ, 110–55–10.

У току прикупљања података Државна комисија је уочила много недостатака по локалним комисијама. Кашњење у слању формулара, недостатак обучених кадрова и слични проблеми узроковали су да је крајем јануара 1946. године послат нови допис „свим земаљским и покрајинским комисијама за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“. У овом допису се констатује да „поједине комисије нису ни до данас послале ове податке, а неке су послале само делимично“, као и да је „примећено да су подаци непотпуни, погрешни и уопште нереални“, тј. да су „небрижљиво прикупљени и формулари попуњавани од ока – напамет“. Из наведених разлога Државна комисија је захтевала од земаљских и покрајинских комисија да се ови статистички подаци прикупе поново и да у овом прикупљању учествују месни народни одбори. У допису се напомиње да посебну пажњу треба посветити табели „лишење живота“.⁸

До средине 1946. послати су нови подаци који су се знатно разликовали од претходних, док су формулари табела остали готово идентични. У рубрике за починиоце констатоване су категорије које су дописиване у претходном попису: „К. Пећанца“, „С. Д. С. Недићевци“, „Специјална полиција“ и „Муслиманска милиција“, а у табели „Лишење живота“ додата је и категорија „Погинули у борби“, која није постојала у осталим табелама. Такође, у табели „Повреде личне слободе“ уврштена је и „Принудна мобилизација“.⁹

Као што смо већ поменули, статистичке табеле са подацима о жртвама су прикупљане у два наврата. За Врањски округ и припадајуће срезове грађа је делимично сачувана и налази се у већ поменутом фонду Државне комисије у Архиву Југославије (фонд 110, фасцикла бр. 70). Од података који су прикупљани крајем 1945, табеле су сачуване делимично. Од најбитнијих, табела у којима је бележено „лишење живота“, сачувана је само окружна табела, али ниједна средња. Са друге стране, већина табела у којима су бележене „повреде тела“, „повреде личне слободе“ и „повреде имовине“, су сачуване. Од података који су прикупљани 1946. сачуване су све табеле. Због различитих начина навођења (килограми, литри, динари...) које намеће тешкоће у поређењу, нећемо у раду анализирати табеле које носе назив „Повреде имовине“.

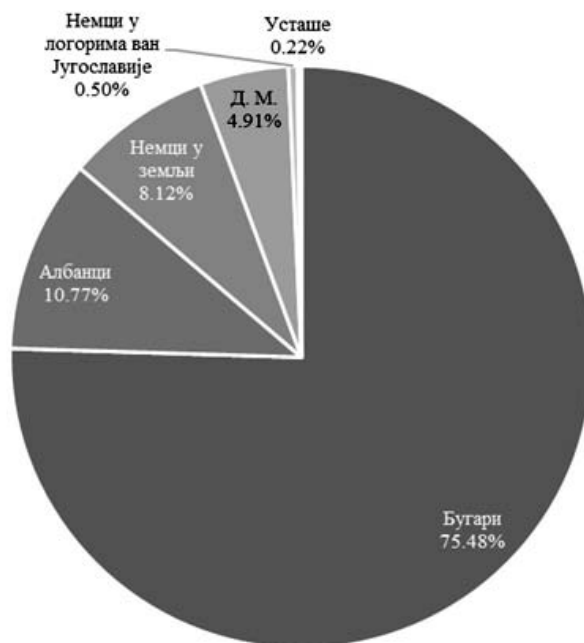
Анализа жртава према подацима Државне комисије из 1945. године

Дакле, према подацима из 1945. године, у табели „Лишење живота“ подаци су приказани према починиоцима и према начину страдања. У Врањском округу је укупно пописано 1.811 жртава. Пошто су на територији

⁸ АЈ, 110–49–12.

⁹ АЈ, 110–55–15; АЈ, 110–55–17.

Народне Републике Србије, без покрајина, пописане 65.293 жртве, то значи да је, према уделу, из Врањског округа било 2,77% жртава.¹⁰ „Бомбардовањем цивилног становништва“ је страдало 110 особа (6,18%), стрељањем 1.303 (71,95%), вешањем 1 (0,06%), клањем 105 (5,80%), мрцварењем (пребијањем) 157 (8,67%). Код 105 је касније наступила смрт као последица повреде (5,80%), а 28 је страдало у логорима (1,55%). Бугарске окупаторске формације су биле одговорне за огромну већину страдалих – 1.367. Албански сарадници окупатора су били одговорни за 195 „лишених живота“, „Немци у земљи“ 147, припадници Југословенске војске у отаџбини за 89, „Немци у логорима ван Југославије“ 9 и „ушаше“ за 4 (графикон бр. 1).¹¹

Графикон бр. 1: „Лишење живота“ по подацима из 1945. према починиоцима

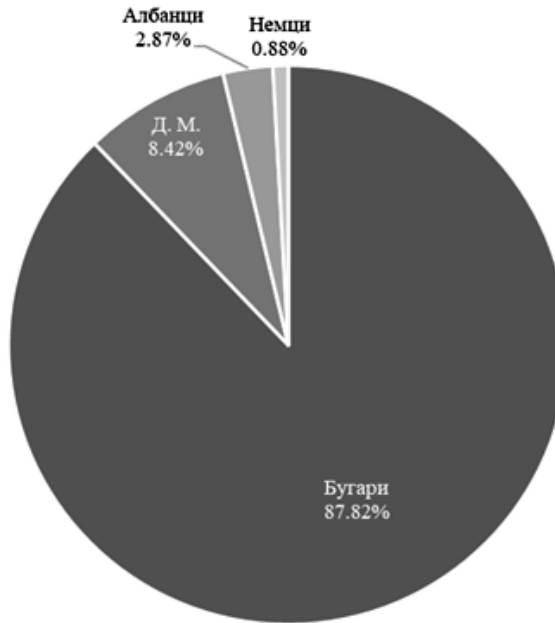
Према другој статистичкој табели, која је бележила „повреде тела“, у Врањском округу је укупно забележено 6.127 таквих злочина. У НР Србији, без покрајина, таквих злочина је, према подацима из 1945. године, забележено укупно 130.802, па је удео злочина из Врањског округа 4,68%.¹² Осакаћено је 59 особа (0,96%), рањено 136 (2,22%), мучено је 1.159 (18,92%), силовано је 275 жена (4,49%), док је највећи број повреда тела категорисан као „туча – лака и тешка телесна повреда“ – 4.498 (73,41%). Бугарске окупаторске

¹⁰ АЈ, 110–55–11.

¹¹ АЈ, 110–70–5.

¹² АЈ, 110–55–12.

формације су и у овом случају наведене као главни починиоци злочина, скрививши чак 5.381 „повреду тела“. После њих следе припадници ЈВуО са 516, „Албанци“ са 176, „Немци у логорима ван земље“ 31 и „Немци у земљи“ 23 (графикон бр. 2).¹³

Графикон бр. 2: „Повреде тела“ по подацима из 1945. према починиоцима

Среске табеле су сачуване за све срезове, осим за Пчињски. Према подацима сачуване табеле за Босиљградски срез, за време Другог светског рата на овом подручју није било ниједне „повреде тела“.¹⁴ У Масуричком срезу су забележене 1.053 повреде тела, од чега су „Бугари“ били одговорни за чак 1.052, а „Немци у земљи“ за једну.¹⁵ У Пољаничком срезу је било 1.110 „повреда тела“. „Бугари“ су скривили 1.110 (92,04%), „Д. М.“ 92 (7,63%) и „Немци у земљи“ 4 (0,33%).¹⁶ У Прешевском срезу је пописано 795 „повреда тела“, од чега су „Бугари“ били одговорни за 542 (68,18%), „Албанци“ за 146 (18,36%), „Д. М.“ за 65 (8,18%), „Немци у логорима ван Југославије“ за 27 (3,40%) и „Немци у земљи“ за 15 (1,89%).¹⁷ У Врањском срезу је пописано 1.355 „повреда тела“. Као и у претходним, и у овом су за

¹³ АЈ, 110–70–6.

¹⁴ АЈ, 110–70–12.

¹⁵ АЈ, 110–70–26.

¹⁶ АЈ, 110–70–163.

¹⁷ АЈ, 110–70–257.

највећи број таквих злочина били одговорни „Бугари“, починивши чак 1.248 (92,10%). Припадници ЈВуО су били одговорни за 95 (7,01%), „Албанци“ за 9 (0,66%) и „Немци у земљи“ за 3 (0,22%).¹⁸ Пошто подаци недостају само за Пчињски срез, простим одузимањем од укупног броја „повреда тела“ у округу, долазимо до закључка да је у овом срезу почињено 1.718 таквих злочина (географска расподела „повреда тела“ у графикону бр. 3).

Графикон бр. 3: „Повреде тела“ по подацима из 1945. према срезовима

Последње статистичке табеле из 1945. године које ћемо анализирати, јесу табеле у којима су прикупљани подацима о „повредама личне слободе“. На простору Брањског округа укупно је евидентирано чак 21.615 таквих злочина. Будући да је на територији НР Србије без покрајина забележено 330.088 „повреда личне слободе“, закључујемо да је удео злочина из Брањског округа 6,54%.¹⁹ Ухапшено је 3.938 (18,22%), интернирано у земљи 4.964 (22,97%), одведено на принудни рад 10.074 (46,61%), принудно је пресељено 325 (1,50%), а одведено у логоре ван земље 2.314 особа (10,71%). За готово све „повреде личне слободе“ су били одговорни „Бугари“ – 21.303 (98,56%). Као починиоци још су забележени „Албанци“ са 162 (0,75%), „Немци у земљи“ са 106 (0,49%), „Немци у логорима ван Југославије“ са 41 (0,19%), „Д. М.“ је скривило две, а „Италијани“ једну „повреду личне слободе“.²⁰

¹⁸ АЈ, 110–70–285.

¹⁹ АЈ, 110–55–13.

²⁰ АЈ, 110–70–7.

Као и у претходном случају, постоји средња табела за Босиљградски срез, међутим у њој је написано само једно велико „НЕМА“, што претпостављамо да значи да ниједан такав злочин није евидентиран.²¹ У Масуричком срезу је евидентирано 3.878 „повреда личне слободе“, од чега су „Бугари“ скривили чак 3.840 (99,02%). За остале су били одговорни „Немци у земљи“ (29 – 0,75%) и „Немци у логорима ван Југославије“ (9 – 0,23%).²² У Пчињском срезу су евидентирани 2.842 „повреде личне слободе“. „Бугари“ су били одговорни за 2.827 (99,47%), „Немци у логорима ван Југославије“ за 13 (0,46%), а „Албанци“ за 2 (0,07%).²³ У Пољаничком срезу је забележено 4.968 ових злочина. „Бугари“ су били одговорни за 4.947 (99,58%), „Немци у логорима ван Југославије“ за 10 (0,20%), „Немци у земљи“ за 8 (0,16%), „Д. М.“ за 2 (0,04%) и „Италијани“ за 1 (0,02%).²⁴ У Прешевском срезу је било 3.200 „повреда личне слободе“. И овде су „Бугари“ одговорни за далеко највише, чак 2.962 (92,56%). Као починиоци још су евидентирани „Албанци“ (160 – 5,00%), „Немци у земљи“ (56 – 1,75%) и „Немци у логорима ван Југославије“ (22 – 0,69%).²⁵ У Врањском срезу је евидентирано највише „повреда личне слободе“, чак 7.155, и за све су биле одговорне бугарске окупаторске формације.²⁶ Простим сабирањем података из средњих табела, укупан број „повреда личне слободе“ је нешто већи од података из окружне табеле и износи 22.043 (географска расподела „повреда личне слободе“ у графикону бр. 4).

Графикон бр. 4: „Повреде личне слободе“ по подацима из 1945. према срезовима

²¹ АЈ, 110–70–13.

²² АЈ, 110–70–27.

²³ АЈ, 110–70–100.

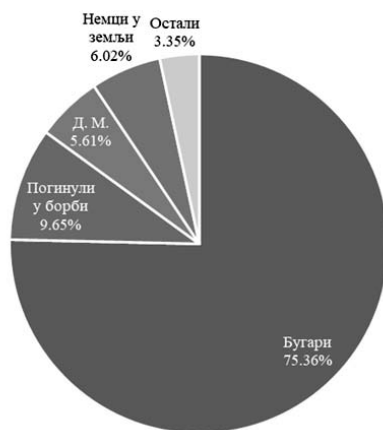
²⁴ АЈ, 110–70–164.

²⁵ АЈ, 110–70–258.

²⁶ АЈ, 110–70–286.

Анализа жртава према подацима Државне комисије из 1946. године

До средине 1946. за НР Србију прослеђени су нови подаци и они су се знатно разликовали од претходних, док су формулари табела остали готово идентични, само је у већини случајева додата рубрика „погинули у борби“. Број жртава у НР Србији без покрајина био је већи готово за трећину и износио је 98.440.²⁷ Од тог броја, са простора Врањског округа пописано је 3.937, што је представљало 4% од укупног броја жртава са простора уже Србије. У односу на први попис из 1945. године, број пописаних жртава је био већи за чак 117%. Највећи број жртава је страдао стрељањем, готово половина (1.932 – 49,07%). „Бомбардовањем цивилног становништва“ је страдало 63 (1,60%), „вешањем“ 3 (0,08%), „клањем“ 113 (2,87%), „мрцварењем-пребијањем“ 1.370 (34,80%). Код 243 (6,17%) је „касније наступила смрт као последица повреде“, „смрт у логорима“ је нашла 61 особа (1,55%), а „погинулих у борби од нагазних мина“ је пописано 152 (3,86%). Као и у првом попису, бугарске окупаторске формације су и у овом наведене као починиоци највећег броја злочина, чак 2.967. У борби је погинуло 380, од припадника ЈВуО је страдало 221, а од „Немаца у земљи“ 237 особа. Албанске окупаторске формације су забележене као починиоци 89, „муслиманска милиција“ 33, „Немци у логорима ван Југославије“ 8 и „четници Косте Пећанца“ 2 оваква злочина (графикон бр. 5).²⁸

Графикон бр. 5: „Лишење живота“ по подацима из 1946. према починиоцима

Из Босилградског среза пописане су 54 жртве, од чега су „Албанци“ скривили 2 (3,70%), а остали (52 – 96,30%) су погинули у борби.²⁹ Из

²⁷ АЈ, 110–55–15.

²⁸ АЈ, 110–70–2.

²⁹ АЈ, 110–70–8.

Масуричког среза су пописане 633 особе. Од тога су „Бугари“ скривили смрт њих 459 (72,51%), „Немци у земљи“ 26 (4,11%), „Албанци“ 3 (0,47%), „Немци у логорима ван Југославије“ 1 (0,16%), а погинулих у борби је евидентирано 144 (22,75%).³⁰ Из Пчињског среза је пописано 260 жртава. Велика већина (184 – 70,77%) их је погинула у борби, од „Бугара“ су страдале 52 особе (20%), од „Д. М.“ 12 (4,62%), „Албанаца“ 10 (3,85%) и од „Немаца у земљи“ двоје (0,77%).³¹ У Пољаничком срезу је евидентирано 778 жртава. За смрт 686 (88,17%) су били одговорни „Бугари“, „Немци у земљи“ за 17 (2,19%), „Немци у логорима ван Југославије“ за 5 (0,64%), припадници ЈВуО за двоје (0,26%), а погинулих у борби је било 68 (8,74%).³² Из Прешевског среза је било 580 жртава. У више од половине ситуација као починиоци злочина у овом срезу (315 – 54,31%) наведене су бугарске окупаторске формације. „Немци у земљи“ су били наведени као починиоци 153 (26,38%), „Албанци“ 74 (12,76%), „Д. М.“ 24 (4,14%), „муслиманска милиција“ 12 (2,07%), а „Немци у логорима ван Југославије“ 2 (0,34%) злочина.³³ Из Врањског среза је било највише жртава – 1.710. Као и у већем делу округа, и у Врањском срезу су као починиоци највећег броја злочина наведени „Бугари“ (1.447 – 84,62%). Погинулих у борби је било 135 (7,89%), од „Д. М.“ је страдало 75 (4,39%), од „Немаца у земљи“ 30 (1,75%), „муслиманске милиције“ 21 (1,23%) и од „четника Косте Пећанца“ две жртве (0,12%).³⁴ Сабирањем из средњих табела, укупан број жртава у Врањском округу је већи него у окружној табели и износи 4.015 (географска расподела у графикону бр. 6).

Графикон бр. 6: „Лишење живота“ по подацима из 1946. према срезовима

³⁰ АЈ, 110–70–22.

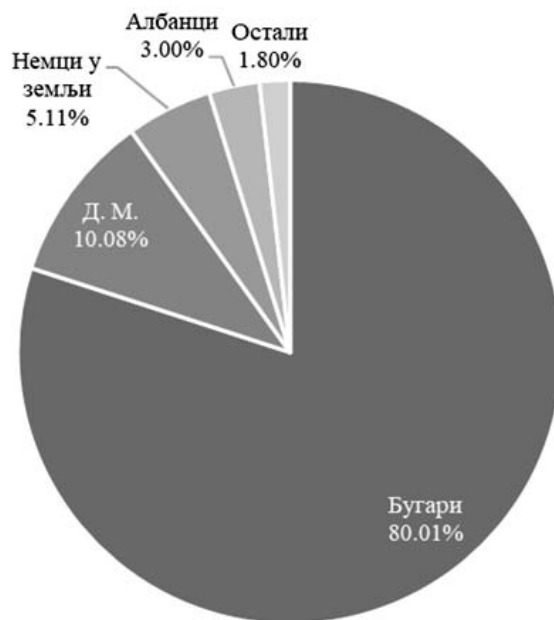
³¹ АЈ, 110–70–97.

³² АЈ, 110–70–159.

³³ АЈ, 110–70–253.

³⁴ АЈ, 110–70–281.

У другој статистичкој табели која је бележила „повреде тела“ у Врањском округу је укупно забележено 12.026 таквих злочина. Пошто је на територији НР Србије, без покрајина, пописано 189.930 злочина ове врсте, жртве из Врањског округа чине 6,33%.³⁵ У односу на први попис, број евидентираних жртава је био већи за 96,28%. Више од половине злочина у овој табели категорисано је у групи „туча – лака и тешка телесна повреда“ (8.077 – 67,16%). Осакаћене су 293 (2,44%), рањено 627 (5,21%), мучено и злостављано 2.911 (24,21%), а силовано 118 особа (0,98%). „Бугари“ су и у овој категорији починиоци далеко највећег броја злочина – 9.622, а потом следе: „Д. М.“ – 1.212, „Немци у земљи“ – 614, „Албанци“ – 361, „Немци у логорима ван Југославије“ – 130, „муслиманска милиција“ – 86 и „Италијани“ – 1 (графикон бр. 7).³⁶

Графикон бр. 7: „Повреде тела“ по подацима из 1946. према починиоцима

За разлику од пописа из претходне године, на овом су забележене „повреде тела“ и у Босилградском срезу. Евидентирано их је 14 и за све су као кривци означени „Немци у земљи“.³⁷ У Масуричком срезу је евидентирано 1.230 „повреда тела“. „Бугари“ су починили огромну већину (1.114 – 90,57%), а за остатак су окривљени „Немци у земљи“ (62

³⁵ АЈ, 110–55–16.

³⁶ АЈ, 110–70–1.

³⁷ АЈ, 110–70–9.

– 5,04%), „Немци у логорима ван Југославије“ (34 – 2,76%) и „Албанци“ (20 – 1,63%).³⁸ У Пчињском срезу је било 178 „повреда тела“. „Бугари“ су били одговорни за 168 (94,38%), а „Д. М.“ за 10 (5,62%).³⁹ У Пољаничком срезу је било 3.360 злочина ове категорије. За чак 3.200 (95,24%) су били одговорни „Бугари“, а даље следе: „Д. М.“ (143 – 4,26%), „Немци у земљи“ (10 – 0,30%), „Албанци“ (6 – 0,18%) и „Италијани“ (1 – 0,03%).⁴⁰ У најзападнијем, Прешевском срезу, евидентирано је 2.329 „повреда тела“. Од тога су „Бугари“ били одговорни за 1.323 (56,81%), „Немци у земљи“ 425 (18,25%), „Албанци“ 335 (14,38%), „Д. М.“ 97 (4,16%), „Немци у логорима ван Југославије“ 96 (4,12%) и „муслиманска милиција“ 53 (2,28%).⁴¹ Највише „повреда тела“ је забележено у Врањском срезу – 5.636. „Бугари“ су починили 4.539 (80,54%), „Д. М.“ 961 (17,05%), „Немци у земљи“ 103 (1,83%) и „муслиманска милиција“ 33 (0,59%).⁴² Као ни у претходнима, ни у овој табели се збир средњих табела не поклапа са окружном. Већи је за 721 и износи 12.747 (географски распоред на графикону бр. 8).

Графикон бр. 8: „Повреде тела“ по подацима из 1946. према срезовима

³⁸ АЈ, 110–70–23.

³⁹ АЈ, 110–70–96.

⁴⁰ АЈ, 110–70–160.

⁴¹ АЈ, 110–70–254.

⁴² АЈ, 110–70–282.

Трећа статистичка табела је бележила „повреде личне слободе“. Укупно у НР Србији без покрајина евидентирано је 615.733 таквих злочина.⁴³ Од тога је у Врањском округу пописано 30.587, што представља 4,97%. Према типу злочина забележена су 4.833 хапшења (15,80%), 7.218 интернирања у земљи (23,60%), 9.985 одвођења на принудни рад (32,64%), 422 принудна пресељења (1,38%), 2.494 одвођења у логоре ван земље (8,15%) и 5.635 принудних мобилизација (18,42%). За огромну већину злочина били су одговорни „Бугари“ (29.632 – 96,88%). Још су као починиоци наведени „Немци у земљи“ (661 – 2,16%), „Д. М.“ (218 – 0,71%), „Албанци“ (44 – 0,14%), „Немци у логорима ван Југославије“ (15 – 0,05%), „Италијани“ (10 – 0,03%) и „муслиманска милиција“ (7 – 0,02%).⁴⁴

У Босилградском срезу је забележено 157 „повреда личне слободе“ и за све су биле одговорне бугарске окупаторске формације.⁴⁵ У Масуричком срезу је било далеко више оваквих злочина, чак 2.549, али су и овде као једини починиоци наведени „Бугари“.⁴⁶ У крајњем јужном, Пчињском срезу, евидентирани су 1.764 „повреде личне слободе“. Поред „Бугара“ који су наведени као починиоци за чак 1.732 злочина (98,19%), још су наведени „Немци у логорима ван Југославије“ (32 – 1,81%).⁴⁷ У Пољаничком срезу је пописана 8.851 „повреда личне слободе“. „Бугари“ су били одговорни за чак 8.557 (96,68%), „Немци у земљи“ за 176 (1,99%), а „Д. М.“ за 118 (1,33%).⁴⁸ У Прешевском срезу је било 5.557 злочина ове врсте. Од тога су за 5.142 (92,53%) били одговорни „Бугари“. Даље следе: „Немци у земљи“ (339 – 6,10%), „Албанци“ (44 – 0,79%), „Немци у логорима ван Југославије“ (15 – 0,27%), „Италијани“ (10 – 0,18%) и „муслиманска милиција“ (7 – 0,13%).⁴⁹ Највише „повреда личне слободе“ је пописано у Врањском срезу – 12.482. „Бугари“ су и овде наведени као починиоци далеко највећег броја злочина – 12.236 (98,03%), а још су наведени „Немци у земљи“ (146 – 1,17%) и „Д. М.“ (100 – 0,80%).⁵⁰ Као ни код претходних табела, ни у овој се збир средних не поклапа са окружном, већи је за 773 и износи 31.360 (географски распоред на графикону бр. 9).

⁴³ АЈ, 110–55–17.

⁴⁴ АЈ, 110–70–3.

⁴⁵ АЈ, 110–70–10.

⁴⁶ АЈ, 110–70–24.

⁴⁷ АЈ, 110–70–98.

⁴⁸ АЈ, 110–70–161.

⁴⁹ АЈ, 110–70–255.

⁵⁰ АЈ, 110–70–282.

Графикон бр. 9: „Повреде личне слободе“ по подацима из 1946. према срезовима

Анализа жртава у Врањском округу према подацима Пописа жртава рата

Иако је и пре тога било неколико покушаја, укључујући и претходно наведено пописивање Државне комисије, систематском пописивању жртава Другог светског рата се приступило након одлуке Савезног извршног већа, 11. маја 1964. године. Сврха пописа је била подношење одштетног захтева тадашњој Савезној Републици Немачкој. Попис је у старту имао идеолошку компоненту, што ће се касније испоставити као њен најозбиљнији недостатак, пошто је одлучено да се не пописују лица која су „погинула у квислиншким организацијама“. Овим пописом је утврђено да су на простору Југославије страдале 597.323 особе, од чега на територији Србије 147.025. На територији уже Србије, без покрајина, пописано је 97.728. Већ приликом издавања првих резултата пописа, комисија је утврдила да је почињено много грешака и пропуста приликом пописивања, те да је њена процена да је пописом обухваћено између 56% и 59% од оних које је требало пописати. Пошто је број пописаних био далеко од пријављених жртава рата (1.706.000), те да због тога попис није испунио своју првобитну намеру наплате ратне штете, на његово коришћење је стављена забрана. Забрана је трајала до 1992. године, односно до распада југословенске државе. Од 1995. године у Музеју жртава геноцида се почело са систематском ревизијом

резултата овог пописа. Оваквим радом укупан пописани број жртава рата се увећао за око 60.000.⁵¹

Када је попис вршен, Врањски округ више није постојао као административна јединица. Простор који је он раније сачињавао је заузимало десет општина. Дакле, резултате Државне комисије ћемо упоредити са резултатима Пописа жртава рата сачињеног на територијама општина Босилеград, Бујановац, Прешево, Сурдулица, Трговиште, Владичин Хан, Влаسه, Власина Округлица, Врање и Врањска Бања (карта бр. 2).⁵² Поред жртава које су изгубиле живот, на овом попису су евидентирани и преживеле жртве рата, па ћемо и њих анализирати.

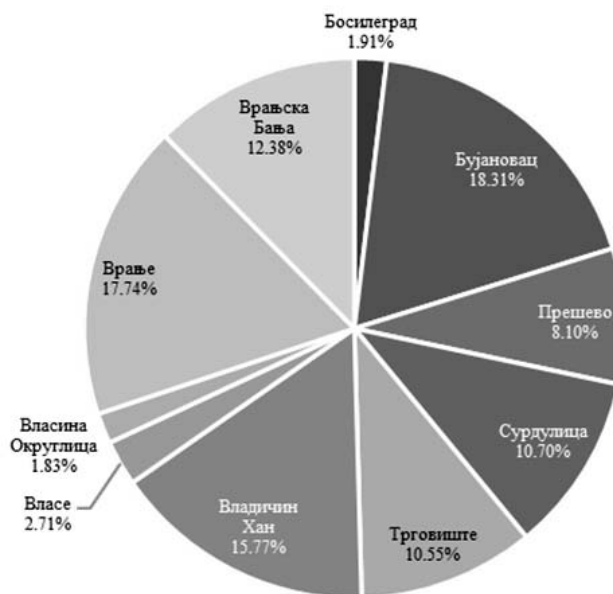

Карта бр. 2: Административна подела бившег простора Врањског округа 1962. године

⁵¹ Драган Цветковић, „Стварни губици цивилног становништва у Босни и Херцеговини према попису Жртве рата 1941–1945. Анализа стања делимично извршене ревизије“, *Историја 20. века*, 1/2002, 81–82; *Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa)*, Beograd, 1966, 34–35.

⁵² „Закон о изменама Закона о подручјима општина и срезова у Народној Републици Србији“, *Службени гласник*, бр. 045/1962, 17. новембар 1962, 1–11.

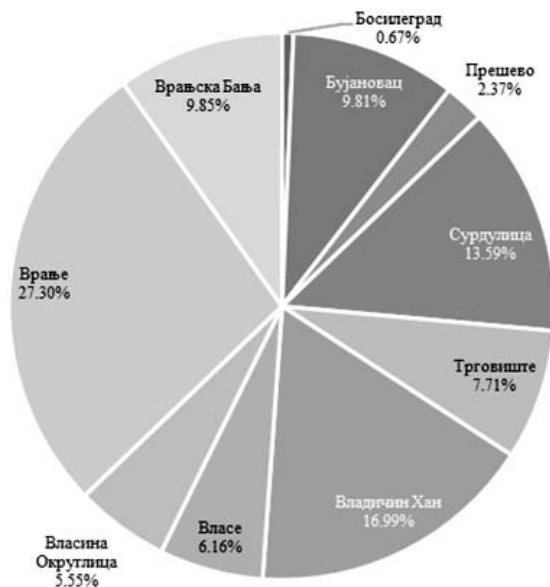
Дакле, на простору наведених десет општина, по Попису жртава рата евидентирано је укупно 3.506 жртава рата. У односу на први попис Државне комисије из 1945. број жртава на овом простору је по Попису жртава рата за 93,60% већи, док је за 10,95% мањи од другог пописа Комисије из 1946. године. Од укупног броја жртава са простора Србије, овај број је имао удео од 2,38%, а од броја жртава са простора Србије без покрајина удео од 3,59%. Од тог броја њих је 3.221 (91,87%) било мушког, а 285 (8,13%) женског пола. Према начину страдања структура је следећа: у интернацији 26 (0,74%), у затвору 76 (2,17%), у депортацији 21 (0,60%), на принудном раду 95 (2,71%), у директном терору 1.300 (37,08%), у заробљеништву (припадници Војске Краљевине Југославије) 30 (0,86%), у заробљеништву (припадници Народноослободилачког покрета) 7 (0,20%), у борбама од 6. априла до 7. јула 1941. године 82 (2,34%), у Народноослободилачкој борби 1.649 (47,03%), приликом борби и бомбардовања 124 (3,54%), остале категорије 62 (1,77%) и непознат начин страдања је био за 34 (0,97%). Географски, највећи број жртава је потицао из општине Бујановац – 642. Из Врања је било 622, Владичиног Хана 553, Врањске Бање 434, Сурдулице 375, Трговишта 370, Прешева 284, Власа 95, Босилеграда 67 и Власине Округлице 64 (графикон бр. 10).⁵³

Графикон бр. 10: Територијална расподела жртава које су погинуле – према Попису жртава рата

⁵³ *Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa)*, 35–36.

На крају, анализираћемо и преживеле жртве рата које су на овом попису евидентирани. У наведених десет општина пописано је 14.238 таквих жртава. Од укупног броја жртава са простора Србије (203.735), ово је представљало 6,99%, а са простора Србије без покрајина (123.818) чак 11,50%. Огромна већина жртава је била мушког пола – 14.039 (98,60%), док је жена било 199 (1,44%). Према начину преживљеног страдања делили су се на: интернирце (970 – 6,81%), затворенике (413 – 2,90%), депортирце (742 – 5,21%), ратне заробљенике Војске Краљевине Југославије (947 – 6,65%), ратне заробљенике НОП-а (43 – 0,30%), принудне раднике (11.120 – 78,10%), а за троје није утврђена категорија (0,02%). Највећи број преживелих жртава рата је пописано у општини Врање – 3.887, а потом следе Владичин Хан – 2.419, Сурдулица – 1.935, Врањска Бања – 1.403, Бујановац – 1.397, Трговиште – 1.098, Власе – 877, Власина Округлица – 790, Прешево – 337 и Босилеград – 95 (графикон бр. 11).⁵⁴

Графикон бр. 11: Територијална расподела преживелих жртава – према Попису жртава рата

* * *

Иако корисни за добијање опште представе о жртвама Другог светског рата, сматрамо да оба наведена пописа жртава имају значајних недостатака. Попис Државне комисије, иако покренут док су сећања још била свежа, рађен је веома површно – што се у интерним документима и признаје. Попис

⁵⁴ Isto, 71–72.

Савезног завода за статистику је спроведен од најстручније институције у земљи – али се мора признати да је био прилично закаснео, будући да су многа сећања избледела, а и многе жртве нису више биле живе. Оба пописа имају и велику методолошку грешку у самим полазним премисама, пошто су њихови покретачи наступали идеолошки и нису пописивали жртве из поражених војних формација у Другом светском рату и што као жртва није препозната ниједна особа страдала од победничког, Народноослободилачког покрета. Ипак, база жртава са Пописа жртава рата је отворена и стручњаци из Музеја жртава геноцида раде на њеном допуњавању и исправљању, што је већ дало значајне резултате.

Необјављени извори:

Архив Југославије:
Фонд: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110).

Објављени извори:

Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године, Завод за статистику, Београд 1955.

Документи из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата, приредили Миодраг Зечевић, Јован Поповић, Београд 1996.

Управна подела Демократ. Федерат. Југославије (без присаједињених крајева), Свеска 2, Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд 1945.

„Закон о изменама Закона о подручјима општина и срезова у Народној Републици Србији“, *Службени гласник*, бр. 045/1962, 17. новембар 1962, 1–11.

Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa). Београд, 1966.

Литература:

Вајс Алберт, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1961, стр. 387–400.

Томанић Борис, *Југославија и Бугарска 1941–1945. Између сукоба и савеза*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2022.

Цветковић Драган, „Стварни губици цивилног становништва у Босни и Херцеговини према попису Жртве рата 1941–1945. Анализа стања делимично извршене ревизије“. *Историја 20. века*, 1/2002, 81–96.

Стамболија Небојша, Томанић Борис, „Квантификација злочина припадника Српске државне страже према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 12/1, 2020, стр. 147–166.

Summary

Jelena Vukčević, Nebojša Stambolija

VICTIMS OF THE SECOND WORLD WAR IN VRANJE DISTRICT

According to the first administrative division after the Second World War, the Vranje District (okrug) consisted of six counties (srez): Bosiljgradski, Masurički, Pčinjski, Poljanički, Preševski and Vranjski. The first systematic investigation of crimes during the occupation after the liberation was entrusted to the State Commission for the Investigation of the Crimes of the Occupiers and Their Abettors. This Commission was established in Jajce at the Second Session of AVNOJ. The paper statistically analyzes the victims in the Vranje District according to the perpetrators, geographical origin and manner of suffering. In addition to the victims, the paper also analyzes “bodily injuries” as well as “violations of personal freedom”. In the first census from 1945, 1,811 victims were recorded in the area of the Vranje District. The Bulgarian occupation formations were recorded as the biggest perpetrators of all crimes. Since this census was done superficially, the process was repeated at the beginning of 1946. In the repeated census 3,937 victims were recorded in the aforementioned area. The systematic census of war victims was initiated by the Federal Executive Council in 1964. Due to the passage of time and the ideological component, it is assumed that its scope was 56–59% of the actual victims. In six municipalities, which previously formed the Vranje District, 3,506 victims of the war who lost their lives and 14,238 victims who survived the war were registered. Although useful for getting a general idea of the victims of the Second World War, we believe that both censuses of victims have significant shortcomings, primarily due to their ideological component. Nevertheless, the results of both censuses are an indispensable source for the quantification of war crimes on the territory of Yugoslavia.